

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Українській вільний університет став першим українським вищим навчальним закладом за кордоном. Наукова та педагогічна діяльність учених цієї установи безперечно увійшла в аннали історії української науки як приклад самовідданого служіння справі української національної ідеї. Історики УВУ продовжили та збагатили кращі традиції української історіографії, сприяли збереженню національної ідентичності.

У радянську добу інформація про цей навчальний та науковий заклад приховувалась і фальсифікувалась, тому вивчення його діяльності в Україні стало можливим лише зі здобуттям незалежності. Одним із перших проривів інформаційної блокади було проведення у Львові в лютому 1992 р. науково-практичної конференції «Український вільний університет. З минулого в майбутнє. До 70-річчя із часу заснування». Отримання доступу дослідників до архівів, творчого доробку їхніх закордонних колег стимулює сьогодні всебічні розробки історії цього відомого вищого навчального закладу. Ґрунтовним характером дослідження історії УВУ відзначаються праці С. Віднянського ¹, до цієї теми звертались також О. Бетлій ², В. Трощинський ³, В. Потульницький ⁴. Історіографічна спадщина істориків УВУ, їхня наукова й освітня діяльність стали предметом розгляду М. Гетьманчука, Я. Турчин ⁵, Л. Винара ⁶, І. Монолатія, О. Вишиванюка ⁷, О. Граніна ⁸, В. Горака, В. Ульяновського, О. Яся. ⁹ Великий вплив на розгортання розвідок з історії УВУ справила узагальнююча робота С. Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» ¹⁰.

У добу Української національної революції 1917–1921 рр. виникли два визначальних ідентитети – «український громадянин» та «Україна-Батьківщина»¹¹. Внаслідок поразки національно-визвольних змагань в Україні ці ідентитети могли зберегтися лише в умовах еміграції. Національна ідентичність, за висновками дослідників, виявляється через визнання власної історичної індивідуальності, наявності таких факторів, як певна територія – Батьківщина; громадянської приналежності та національної ідеї¹². Ідентичність неможлива без сакральних цінностей, які мають авторитет і значення для більшості, і ці цінності має виробити еліта¹³.

Західна українська діаспора за рівнем самосвідомості та самоідентифікації, на думку С. М. Вдовенко, відноситься переважно до так званого маргінального прошарку – тобто тих, хто в іншому середовищі зберігає власну ідентичність і навіть її розвиває¹⁴. Самоідентифікація українців в умовах діаспори відбувалася як на основі віднесення себе до української національної меншини країни перебування, так і на основі сприйняття себе частиною українського етносу стосовно країни походження¹⁵.

Подолання в умовах еміграції російського та австрійського ідентитетів, злиття великоукраїнської та галицької культур і створення суто української власної національної ідентичності виявилось надзвичайно важким і тривалим процесом¹⁶. Розвиток національної ідеї, невтомна праця задля відстоювання права українців на власну державу й доведення цього прагнення до світової громадськості, збереження національної ідентичності, стали головною справою істориків та суспільствознавців, що вимушено перебували за кордонами України. Національно свідома українська еліта мусила, за влучним зауваженням професора УВУ П. Гоя, «змінити кріси й гармати на книжки», виробити нові форми боротьби за власну державність¹⁷.

У цьому сенсі надзвичайної ваги набула діяльність науковців Українського вільного університету в Мюнхені, що працювали за всіма напрямками – у науково-теоретичній площині; у галузі організації

українських наукових, культурних та освітніх закладів; на педагогічній ниві; у галузі культури; музейно-архівної справи; у напрямку пропаганди та популяризації української науки та культури.

Заснування УВУ та інших українських вищих навчальних та наукових закладів за кордоном були обумовлені поразкою Української національної революції, появою значної кількості українських емігрантів (лише на початку 20-х років їх налічувалось 80–100 тис.¹⁸, еміграцією за кордон багатьох професорів Київського, Львівського та Чернівецького університетів; зневажливим ставленням до української освіти й культури в Польщі та Румунії; політизацією гуманітарної освіти в Радянському Союзі.

УВУ був урочисто відкритий 17 січня 1921 р. у Відні. Першим його ректором став О. Колесса. До викладання на філософському факультеті, куди спочатку записалося 65 слухачів, були залучені відомі історики – проф. Д. Антонович (читав курс історії українського мистецтва), проф. Д. Дорошенко (українська історіографія); В. Липинський (гетьманування Б. Хмельницького)¹⁹.

У 1921 р. центр української еміграції перемістився до Праги. Переважання в її складі інтелігенції, студентської молоді (близько 1000 осіб), а також сприяння українській еміграції офіційних властей Чехословацької республіки, зокрема її президента Масарика, зумовило переведення УВУ до Праги. Програма допомоги емігрантам чехословацького уряду відзначалась аполітичністю, підтримкою наукових та культурницьких національних сил. Вона створювала представникам кожної окремої нації умови для збереження безперервності власної культурної традиції, забезпечення її подальшого розвитку суто в національних рамках. Чеський період української еміграції називають «золотим віком» у історії української діаспори²⁰.

Українська Академічна Громада в Празі в лютому 1921 р. звернулася до Управи УВУ із проханням перенести університет до Праги “щоб заспокоїти духовний голод викладів з обсягу своєї мови, літератури, історії та взагалі рідної культури”²¹. 16 вересня розпочалися перші заняття в

приміщеннях Карлового університету, а 23 жовтня відбулося урочисте відкриття УВУ в Празі.

Потяг української молоді до освіти рідною мовою, до вивчення історії, культури, мистецтва України сприяв реалізації головного завдання – перетворення УВУ на форпост української науки, збереження культурних традицій та національної ідентичності, підготовку фахівців до майбутньої праці на рідній землі. Акцентувався розвиток тих напрямків українознавства, які було неможливо здійснити в УРСР унаслідок ідеологічного тиску. В УВУ було відкрито два факультети – історико-філологічний та природничо-математичний. Усіма справами керував Сенат, до якого входили ректор, декани, що обиралися на один рік. Більшість зі студентів навчалась паралельно в Карловому університеті. Лекції читались українською мовою, навчання було безоплатним. Деканом філософського факультету став С. Смаль-Стоцький, його заступником (продеканом) – Д. Антонович. Університет постійно переслідували фінансові проблеми, а в 1926, 1931 рр. мова йшла навіть про закриття університету. Вагому фінансову допомогу УВУ у вигляді президентської цільової субсидії, субсидій Міністерства закордонних справ надавав уряд Чехословаччини. В 1932 р. за ініціативою Міністерства шкільництва та народної освіти ЧСР було створено Товариство приятелів УВУ.

Слід підкреслити, що українські історики, котрі опинилися за кордоном, належали до числа еліти історичної науки. Тому вони мали можливість зробити також і зовсім інший вибір – а саме полишити українознавчі студії й займатися тими галузями історичної науки, які б у західноєвропейському науковому співтоваристві мали більший попит. Пристосування до західного наукового простору, а може й розчинення в ньому, вирішило б також і безкінечні фінансові проблеми українських науковців. Однак більшість із них зберегли своє українство, присвятили своє життя, свою наукову кар'єру служінню українській національній ідеї. Вони

навіть свідомо дещо дистанціювалися від західноєвропейської науки, продемонструвавши поведінкову спробу зберегти власну ідентичність.

Незважаючи на фінансову скруту, УВУ продовжував існувати, і перш за все за рахунок високого фахового авторитету його викладачів. У 1945 р., наприкінці празького періоду його діяльності, в університеті працювало 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори²². Частина з них викладали також і в інших вищих навчальних закладах (наприклад Д. Дорошенко, І. Огієнко – у Варшавському університеті). Дорошенко став також і першим директором заснованого в 1926 р. Берлінського Українського наукового інституту. Завдяки праці українських науковців у Празі в Карловому університеті з 1926 р. почала діяти кафедра україніки, де викладали історію України та українську мову.

Викладачі УВУ розробили чимало авторських університетських курсів, які стали значним внеском у розвиток української історичної науки. Зокрема, були розроблені курси історії України, української історіографії та джерелознавства, історії українського права, мистецтва, етнографії, етнології, археології. На історико-філологічному відділі читалися історія України (професори Д. Дорошенко, А. Яковлев, Б. Крупницький), антична історія (проф. К. Лоський і доц. Ф. Слюсаренко), археологія (проф. В. Щербаківський, І. Борковський), історія мистецтва (проф. Д. Антонович).

Плідною була також і наукова діяльність викладачів УВУ – видавнича справа, організація виставок, участь у конференціях, наукових товариствах, співробітництво з відомими західними вищими навчальними закладами та вченими. 30 травня 1923 р. при УВУ було засноване Українське історично-філологічне товариство в Празі. На чолі товариства стояла управа в складі професорів Д. Антоновича, який виконував обов'язки голови, О. Колесси й В. Біднова. Товариство об'єднало понад 50 істориків із Чехословаччини та інших країн. За перші 15 років свого існування товариство провело 404 засідання, на яких було обговорено 614 доповідей і рефератів²³. Високий фаховий рівень доповідей, у яких аналізувалися найважливіші проблеми

української та всесвітньої історії, свідчив про непересічне значення цього товариства для подальшого розвитку історичної науки. Так, головні проблеми історії України й української історіографії висвітлювали М. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Лотоцький, С. Наріжний, М. Славінський, П. Феденко, С. Шелухін, воєнної історії — В. Петрів, господарської — В. Садовський, освіти — С. Сірополко, права — А. Яковлів, всесвітньої історії — К. Лоський, О. Шульгін, мистецтвознавства — Д. Антонович, В. Січинський, археології — І. Борковський, О. Кандиба, Л. Чикаленко та В. Щербаківський. Дослідники називають цю наукову фундацію «неофіційною українською академією наук із гуманітарного напрямку»²⁴.

У 1926 р. при УІФТ було засновано Український академічний комітет (УАК), метою якого стало об'єднання українських наукових товариств та вищих навчальних закладів Європи. У 1926 р. Комісія Ліги Націй визнала УАК як національну українську комісію, як члена Комісії Ліги Націй для міжнародної інтелектуальної співпраці²⁵. Цей статус УАК утратив у 1934 р., після вступу СРСР до Ліги Націй²⁶.

Члени товариства брали участь у міжнародних конференціях і симпозиумах, провели в Празі українські наукові з'їзди. На першому з'їзді (1926 р.) Дорошенко виступив із ґрунтовною доповіддю «Розвиток української науки за останні 50 років», а на Другому (1932 р.) він підсумував науковий доробок істориків в узагальнюючій доповіді «Організація української наукової праці на еміграції та її висліди за останнє десятиліття». До 1941 р. товариство опублікувало 65 монографій та збірок.

У 1925 р. розпочав свою діяльність «Музей визвольної боротьби України» на чолі із проф. І. Горбачовським, що перетворився на визначний центр архівної та музейної справи за кордоном. Музей видавав «Вісті Музею визвольної боротьби України», його працівники зібрали надзвичайну цінну колекцію документів, книг та історичних експонатів із питань української дипломатії, війкової справи, еміграції²⁷.

Надзвичайно плідною в празький період виявилася наукова діяльність університету. За 1924-1931 рр. викладачі УВУ стали учасниками 28 наукових конгресів, випустили 27 назв підручників і монографій²⁸. Серед них – «Палеоліт» В. Щербаківського (1922), «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка (1923), «Скорочений курс історії українського мистецтва» Д. Антоновича (1923) та ін. Видано було також чотири томи збірок наукових статей. Однак через брак коштів наукові статті обсягом 800 авторських аркушів викладачів УВУ так і не побачили світ²⁹.

Професура УВУ не цуралася також і просвітницької роботи. Так, у 1919–1920 рр. ними було випущено українською, чеською та іншими мовами серію науково-популярних брошур «Пізнаймо Україну». У серії опубліковані праці С. Смаль-Стоцького «Львів — серце Західної України», І. Бочковського «З історії України та українського відродження» й «Україна й українці (з етнографічною мапою)», Д. Дорошенка «Міжнародна орієнтація українців за часи війни та революції» та ін.

Отже, УВУ в міжвоєнну добу залишився єдиним українським університетом у світі (після закриття українських кафедр у Львові та Чернівцях та перетворення всіх радянських українських університетів на інститути народної освіти), який міг на високому рівні представляти українську історичну науку у світовому науковому товаристві.

Через наступ радянських військ у травні 1945 р. університет змушений був переїхати до Мюнхена, де в 1946 р. розпочався новий етап його діяльності. Не зважаючи на скруту в самій Німеччині, баварський уряд знайшов можливість сплачувати УВУ невеликі дотації. Рятували УВУ від фінансового краху також і керівники католицької церкви, українські установи.

У перші роки перебування в Мюнхені в УВУ працювало 80 науковців, навчалася понад 400 студентів³⁰. Педагогічна діяльність УВУ задовольняла потребу у вищій освіті 200-тисячної української громади Німеччини. 16 вересня 1950 р. баварський уряд прийняв рішення про офіційне визнання

статусу УВУ й визнання його наукових ступенів та дипломів. Через масову еміграцію українців із Німеччини до інших країн – США, Канади, УВУ відкрив свої делегатури в Нью-Йорку, Сарселі (Франція) та Інститут заочного навчання. Диплом УВУ робив українців більш конкурентоспроможними на ринку праці, давав можливість влаштуватися на престижну роботу, посісти високу посаду. Протягом лише 1968–1981 УВУ закінчили 1585 студентів і курсантів з 17 країн світу³¹.

Співробітники УВУ продовжували проводити значну наукову роботу. Лише в 1952–1975 роках УВУ видав десять томів своїх Наукових записок, три томи Наукового збірника, 22 монографії, його викладачі брали участь у створенні енциклопедії українознавства англійською мовою "Україна та її нарід"³². Науковці університету підтримували зв'язки з осередками українознавства, українськими та закордонними науковими товариствами (зокрема Науковим товариством ім. Т. Шевченка); брали участь у семінарах Східноєвропейського інституту в Мюнхені; обиралися членами Всеукраїнської академії наук, почесними членами європейських та американських університетів та академічних установ.

Мюнхенський період став дуже плідним для розвитку україністики, подальшого об'єктивного вивчення ключових проблем історії України, пропаганди досягнень української науки серед зарубіжної громадськості Європи, США, Канади, Австралії та інших країн і континентів. У цей час в УВУ працювали такі визначні українські історики, як Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Винар та інші. Науковці УВУ доклали чимало зусиль для організації Українського історичного товариства (1965), видання з 1963 р. журналу «Український історик»³³.

Дослідники визначають, що в Мюнхені в наукових інтересах істориків домінувала тематика політичної історії України ХХ ст.³⁴. Досягнення істориків УВУ в цей період щодо розробки загальної концепції історії України, аналізу її найважливіших проблем, збереженні національної пам'яті

й національної ідентичності є незаперечними. Це дає змогу сучасним історіографам виділити їхній науковий доробок в окрему Мюнхенську школу історії України³⁵.

В 50–80-ті рр. співробітники УВУ не мали можливості легально співпрацювати з науковими та освітніми закладами України, однак вони намагалися донести до світової громадськості об'єктивну інформацію про історію та культуру своєї Батьківщини. За їхнього сприяння побачили світ багато творів «шістдесятників».

Досягнення викладачів УВУ на ниві української національної педагогіки також є незаперечними. У його складі функціонує Педагогічний інститут. Молоді у стінах УВУ завжди прищеплювалися почуття національної гордості й гідності, повага до власної історії. На це був спрямований увесь навчальний процес, а також додаткові програми, як наприклад «Стежками батьків по Європі» (проводилася в 1981–1992 рр.)³⁶. У Мюнхені для підтримки українського шкільництва та виховання дітей у повазі до рідної мови й культури засновано також товариство «Рідна школа» (1966) та Український інтернат.

У 1993 р. Інститут дослідів національних проблем (заснований у 1978 р.) при УВУ було реорганізовано на Дослідний інститут німецько-українських відносин. У його функції входить дослідження німецько-українські зв'язків у історичній перспективі із пріоритетом дослідів ХХ ст.³⁷.

Важливою сторінкою діяльності УВУ стала також протидія дискримінації пам'яті українців, загиблих у німецьких концентраційних таборах Другої світової війни. В 1984 р. у концтаборі Дахау за ініціативи ректора УВУ П. Гоя була відкрита пам'ятна дошка українським політв'язням, що сприяло введенню об'єктивного національного обліку втрат Другої світової війни³⁸.

Пропаганда української культури, як важливої складової національної ідентичності українства, стала одним із напрямків праці вчених УВУ. Так,

були зроблені енергійні кроки з відродження в середовищі української еміграції кобзарського мистецтва³⁹.

УВУ зі здобуттям Україною незалежності продемонстрував світу, що він є живим, динамічним організмом, здатним сприймати нове, швидко оновлюватися й перебудовувати в нових умовах власну роботу, цілковито спрямовану на підтримку молодої української держави. Його співробітники встановили тісні зв'язки з Міністерством освіти й науки України, українськими університетами та науково-дослідними академічними установами. Науковцями УВУ при Львівському університеті створено «Бібліотеку й архів української діаспори», куди передано понад 45 тис. примірників книг та періодики, що вийшли українською мовою за межами України. Ними були зібрані кошти на видання двох надзвичайно корисних і цінних видань – «Акція «Вісла» та «Масовий морд у Вінниці»⁴⁰. Проводяться спільні наукові конференції, конгреси, літні семінари, стажування українських істориків; магістранти й докторанти з України мають можливість у стінах УВУ поглибити свої знання, отримати докторські та магістерські дипломи.

Заслуги УВУ перед Україною, перед вітчизняною наукою та освітою є сьогодні незаперечними. А. Погрібний зазначав: «Не маючи аналогів щодо тривалості свого існування серед усіх діаспорних навчальних закладів світу, УВУ на довгі роки став твердинею вільної освіти та науки знедержавленого народу»⁴¹. Науковці УВУ підготували генерацію вчених, що вірно служили українській національній ідеї по всьому світу; вони зберегли честь української історичної науки, розвинули її наукову традицію; працювали для створення позитивного іміджу України у світовому співтоваристві, популяризації її наукових та культурних здобутків, налагодження взаємовигідного співробітництва з європейськими країнами та підняття престижу власної науки.

УВУ пережив усі найжахливіші випробування ХХ ст., більш ніж 85 років наполегливо працював задля незалежності України, однак (абсурдна і

парадоксальна ситуація) саме в добу її незалежності був поставлений перед проблемою власного виживання через припинення фінансування німецькою стороною як навчальний заклад іншої держави. Українські чиновники, до яких керівництво УВУ зверталось по допомогу, демонструють сьогодні відверту недалекоглядність, повну відсутність державного підходу до вирішення цієї справи. Втрата УВУ з його прекрасною матеріальною базою, унікальною бібліотекою, науковим і кадровим потенціалом, традиціями й усталеними зв'язками з європейською науковою елітою нанесе непоправного удару українській науковій і освітній системі, її міжнародному авторитету. Адже УВУ міг би стати солідною основою для створення Українського європейського університету. Він мусить залишатися містком між західним та українським науковим світом, форпостом української науки та освіти на європейському континенті, українським науково-інформаційним центром.

Зважаючи на величезний внесок науковців УВУ в збереження національної ідентичності, історичної пам'яті українського народу, розробку ключових проблем вітчизняної історії, варто поставити сьогодні на порядок денний розробку та впровадження в життя цілісної, комплексної та довгострокової державної програми всебічної (моральної, наукової, фінансової) підтримки наукових, культурних та освітніх установ українців за кордоном як складової системи науки, культури та освіти України.

---

¹ Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12; 1994. – № 4, № 5; Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 1994. – 82 с.

² Бетлій О. Український вільний університет та наукове життя у Празі 1921–1929 рр. // Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów. – Lublin, 2003. – s. 104–115. <http://www.ekpu.lublin.pl/naukidni/betlij/betlij.html>

³ Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище/ НАН України. Інститут соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.; Трощинський В. Витоки та історична доля міжвоєнної української політичної еміграції в Європі // Українська діаспора. – 1994. – Ч.

5. – С. 7–44; Трошинський В. Український вільний університет крізь призму історичного аналізу // Українська діаспора. – 1995. – Ч. 7. – С. 133–136.

⁴ Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – С. 31–35.

⁵ Гетьманчук М. П., Турчин Я. Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали. – Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2006- 214 с.

⁶ Олександр Мезько-Оглоблин: діяльність та творча спадщина. З нагоди 100-річчя від дня народження // Український історик. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Торонто–Париж. – 2000. –Т. XXXVII. – 317 с.

⁷ Монолатій І. Державницька школа української історіографії Українського Вільного Університету в Мюнхені. Коломия: Музей історії міста Коломиї; Центр коломиезнавчих досліджень, 1999. 44 с; Монолатій І., Вишиванок О. Мюнхенська школа історії України (1946–1991): Історіографічне дослідження. – Коломия: Інститут управління природними ресурсами; Музей історії міста Коломиї, 2001. – 132 с.

⁸ Гаранін О. Я. Козацько-гетьманська Україна як елемент національно-державницької концепції в працях істориків Українського Вільного Університету (м. Мюнхен) // http://www.iai.gov.ua/_u/iai/dtp/CONF/3_2004/articles//stat15.html

⁹ Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12.: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – 529 с.

¹⁰ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.

¹¹ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття). – К.: “МП Леся», 2006. – С. 14.

¹² Там само. – С. 79.

¹³ Головка В. В. Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії // УІЖ. – 2002. – № 3. – С. 26.

¹⁴ Вдовенко С. М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини. – Чернівці: ЧДТУ, 2004. – С. 26.

¹⁵ Там само – С. 29.

¹⁶ Сидорчук Т. М. До питання формування української національної ідентичності в умовах міжвоєнної еміграції: історіографічний огляд і концепція (на прикладі Австрії та Німеччини) // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. XX століття. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 95.

¹⁷ Мизак Н. С. Добром нагріте серце. – Нью-Йорк – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 114.

- ¹⁸ Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 69.
- ¹⁹ Віднянський С. В. Вказ. праця. – С. 73.
- ²⁰ Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами // <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>
- ²¹ Бетлій О. Український вільний університет та наукове життя у Празі 1921–1929 рр. // <http://www.ekpu.lublin.pl/naukidni/betlij/betlij.html>
- ²² Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945) // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 47.
- ²³ Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945) // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 50.
- ²⁴ Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами // <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>
- ²⁵ Бетлій О. Український вільний університет та наукове життя у Празі 1921–1929 рр. // <http://www.ekpu.lublin.pl/naukidni/betlij/betlij.html>
- ²⁶ Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами // <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>
- ²⁷ Бетлій О. Український вільний університет та наукове життя у Празі 1921–1929 рр. // <http://www.ekpu.lublin.pl/naukidni/betlij/betlij.html>
- ²⁸ Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945) // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 52.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Кучер В. І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені // <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html>.
- ³¹ Там само.
- ³² Кучер В. І. Вказ. праця.
- ³³ Винар Л. «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003. Статті і матеріали. – Нью-Йорк–Острог, 2003. – 422 с.
- ³⁴ Монолатій І., Вишиванок О. Вказ. праця.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Мизак Н. С. Вказ. праця. – С. 34–54.
- ³⁷ <http://www.ukrainische-freie-universitaet.mhn.de/Ukr/indexukr.html>
- ³⁸ Мизак Н. С. Вказ. праця. – С. 74–86.
- ³⁹ Мизак Н. С. Вказ. праця. – С. 110–116.
- ⁴⁰ Карпенко В. Українські студії під небом Баварії. – К.: Газета «Вечірній Київ», 1998. – С. 136–137.

---

⁴¹ Лубківський Р., Погрібний А. Український вільний університет. Чи потрібний він Україні? Однозначно так! // Урядовий кур'єр. – 2006. – 4 листопада.